

AMSTERDAMSE CAHIERS
VOOR EXEGESE VAN DE BIJBEL EN ZIJN TRADITIES

Cahier 30

BIJBELSE THEOLOGIE

onder redactie van

J. Dubbink

Redactiecommissie:

J. DUBBINK, K. SPRONK, W.C.G. VAN WIERINGEN

Uitgeverij 2VM
Bergambacht 2015

INHOUD

Woord vooraf	5
<i>Joep Dubbink</i>	
Recente publicaties op het gebied van de Theologie van het Oude Testament	9
<i>Paul Sanders & Klaas Spronk</i>	
Van wie is de Bijbel?	19
<i>Klaas A.D. Smelik</i>	
Open vragen – de queeste van Gerhard von Rad	29
<i>Ed Noort</i>	
De Bijbelse Theologie van Frans Breukelman in Amsterdamse context	37
<i>Gerard van Zanden</i>	
Een Amsterdamse leerstoel Bijbelse Theologie (1991-2001)	53
<i>Rinse Reeling Brouwer</i>	
Hoe ‘Amsterdams’ is Brevard Childs? De canonieke benadering van de Bijbelse Theologie	65
<i>Klaas Spronk</i>	
Van Priesters, Prekers en Partizanen Walter Brueggemann en de theologie van het Oude Testament	73
<i>Eep Talstra</i>	
Elisabeth Schüssler Fiorenza’s andere kijk – Het koninkrijk van God bezien via Openbaring 5:9-10 en Exodus 19:6	89
<i>Marina Sloomans</i>	
Contact met de context als noodzaak voor bijbelse theologie Een gesprek met Eep Talstra	99
<i>Bob Becking</i>	

Uit het leven gegrepen – in gesprek met de Theologie van het Oude Testament van H. Koorevaar en M.-J. Paul (red.).....	109
<i>Adri van der Wal</i>	
Dogmatisch, christelijk of gelovig bijbellezen? De Bijbel in de Christelijke Dogmatiek van Van den Brink en Van der Kooi.....	123
<i>Joep Dubbink</i>	
De geest uit de fles? Wisselwerking tussen liturgie en exegese in de vertaling van de uitdrukking ‘καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν’ / ‘et cum spiritu tuo’	133
<i>Peter-Ben Smit</i>	
Daden gaan woorden te boven – De ‘hermeneutiek van de navolging’ als kern van de bijbelse theologie in de doperse traditie	139
<i>Christiane Karrer-Grube</i>	
Abstracts	154
Personalia	160
Tekstregister.....	162

RECENTE PUBLICATIES OP HET GEBIED VAN DE THEOLOGIE VAN HET OUDE TESTAMENT

Paul Sanders en Klaas Spronk

In zijn overzicht over de laatste vijftig jaar van wetenschappelijk onderzoek naar de Bijbel spreekt Philip Davies van ‘the near-elimination of the genre of Old Testament theology, once the equivalent of the symphony in the classical repertoire’.¹ Dit lijkt te worden weersproken door de niet aflatende stroom aan publicaties op dit terrein. Davies doelt hier echter op een door hem waargenomen boedelscheiding tussen de seculiere en religieuze benadering van het vak. Onderzoek naar de theologie van het Oude Testament hoort volgens hem bij de bestudering van de Bijbel als een normatieve tekst met consequenties voor wat men op Bijbelse gronden zou moeten geloven of doen. Dat moet onderscheiden worden van de meer afstandelijke beschrijving van godsdiensthistorische ontwikkelingen of bepaalde literaire patronen. Ook Leo Perdue wijst in een aantal publicaties op de grote omslag op dit vakgebied. Hij wijt deze omslag in de eerste plaats aan wat hij de ‘collapse of history’ noemt, waardoor de historisch-kritische benadering zijn dominante positie heeft verloren aan postmoderne en postkoloniale benaderingen.² In dit overzicht willen we inzetten bij degene die geldt als de exponent van deze postmoderne benadering: Walter Brueggemann met zijn *Theology of the Old Testament* uit 1997.³ Door zijn ogen kijken we nu eerst terug op het daaraan voorafgaande onderzoek.

Anders dan bijbels-theologen die hem voorgingen benadrukt Brueggemann dat het Oude Testament tegenstrijdige claims met betrekking tot God bevat. Volgens Brueggemann heeft de kerk een deel van de oudtestamentische stemmen eeuwenlang gemarginaliseerd, hoewel ze een onmisbaar onderdeel van het Bijbelse getuigenis vormen. Het is tijd om afstand te nemen van de kerkelijke theologie en het Bijbelse spreken van Israël over JHWH weer centraal te stellen. Juist de uitzonderlijke en lang genegeerde getuigenissen in de Schrift verdienen daarbij onze aandacht. Brueggemann wil in zijn eigen beschrijving van de theologie van het Oude Testament de nadelen van de oudere benaderingen voorkomen. Daarom bespreekt hij aan het begin van zijn boek in twee uitgebreide ‘Retrospectives’ het toonaangevende eerdere onderzoek naar de oudtestamentische theologie. Hij schrijft met waardering over de Reformatie, die net als hijzelf terug wilde van de kerkelijke leer naar de bron, de Bijbelse teksten. Ook zijn

¹ P.R. Davies, ‘Biblical Studies: Fifty Years of a Multi-Discipline’, *CBR* 13 (2014), 34-66; citaat p. 46. In soortgelijke bewoordingen, zij het iets bescheidener, laat J. Jeremias zich uit in zijn recent gepubliceerde *Theologie des Alten Testaments*, Göttingen 2015, v: ‘Zu meiner Studienzeit galt eine “Theologie des Alten Testaments” als Königsdisziplin des Faches. Ob man das heute noch sagen kann, ist mir zweifelhaft’.

² L.G. Perdue, *The Collapse of History: Reconstructing Old Testament Theology*, Minneapolis 1994; *Reconstructing Old Testament Theology: After the Collapse of History*, Minneapolis 2005. Zie ook zijn bijdrage (met McDonald) over ‘Biblical Theology in the Old Testament’ op de website <http://www.oxford-bibliographies.com>. Voor het nu volgende overzicht is daarvan dankbaar gebruik gemaakt.

³ W. Brueggemann, *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis 1997.

oordeel over Karl Barth is positief, omdat deze, anders dan de historisch-kritiek benadering, opnieuw de waarheidsvraag stelde en daarbij het getuigenis van de Schrift als cruciaal zag. De Bijbelse Theologie maakte onder invloed van Barth een snelle groei door. Walther Eichrodt legde in de jaren '30 de nadruk op het constante in het Oude Testament en zag het verbond tussen God en schepselen als de centrale notie.⁴ Gerhard von Rad beschouwde het getuigenis over Gods grote daden als kenmerkend voor vrijwel het hele Oude Testament. Hij nam aan dat in de loop van Israëls geschiedenis enkele oercredo's over de uittocht uit Egypte en de intocht in Kanaän aangevuld werden met nieuwe getuigenissen over steeds meer grote daden van God, waaronder de schepping.⁵ Het Oude Testament is volgens hem dus het product van een dynamische, steeds meer uitdijende traditie. Het laat zien dat er uiteenlopende tradities in verwerkt zijn. Naast de tradities waarin Gods grote daden centraal staan is er de wijsheidstraditie, waarin die daden van God juist nauwelijks een rol spelen.⁶ Von Rad ziet in het Oude Testament dus meer diversiteit dan Eichrodt.

Volgens Brueggemann waren Eichrodt en Von Rad kinderen van hun tijd. Eichrodt wilde met zijn nadruk op het verbond een alternatief schetsen voor de liberale theologie met haar verheerlijking van de menselijke autonomie. Von Rads werk wordt gestempeld door het Barthiaanse verzet tegen de natuurlijke theologie. Bovendien ging Von Rad op een naïeve manier uit van de historiciteit van Gods handelen. Een vergelijkbaar naïef spreken over 'the mighty acts of God' treft Brueggemann aan in de grotendeels Noord-Amerikaanse *Biblical Theology Movement*, onder anderen bij G. Ernest Wright.⁷

Brueggemann wijdt een kritische bespreking aan al deze benaderingen, maar gaat het diepst in op de bijbels-theologische benadering van Brevard Childs, die in de decennia voor het verschijnen van Brueggemanns *Theology of the Old Testament* toonaangevend was. In tegenstelling tot Von Rad stelt Childs de canonieke vorm van de tekst centraal, niet de ontwikkelingen die eraan voorafgingen.⁸ Met zijn synchrone benadering wil hij de theologische samenhang in de tekst beschrijven. Hij neemt bovendien veel radicaler dan Von Rad afstand van de historisch-kritische methode. Die kan geen recht doen aan de Bijbelse teksten, omdat haar uitgangspunten haaks staat op de Bijbelse vooronderstellingen. Ze gaat uit van een gesloten wereldbeeld en ziet alles als verklaarbaar. Voor God is er binnen deze methode geen plaats, terwijl God in de canonieke tekst nu juist de cruciale rol speelt. Brueggemann deelt Childs' kritiek op de historisch-kritische methode volledig. Maar naar zijn oordeel leunt Childs in zijn beschrijving van de Bijbelse Theologie zozeer aan tegen de kerkelijke traditie – vooral de calvinistische – dat hij de diversiteit binnen de Schrift en de weerbarstigheid van een deel van de teksten verdoezelt. Childs ziet de Schrift te veel als een naadloos geheel en

⁴ W. Eichrodt, *Theologie des Alten Testaments*, 3 banden, Leipzig 1933, 1935, 1939.

⁵ G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, 2 banden, München 1957, 1960. Zie de bijdrage van Ed Noort, elders in deze bundel.

⁶ G. von Rad, *Weisheit in Israel*, Neukirchen-Vluyn 1970.

⁷ G.E. Wright, *God Who Acts: Biblical Theology as Recital* (SBT 8), London 1952.

⁸ B.S. Childs, *Biblical Theology in Crisis*, Philadelphia 1970; *Introduction to the Old Testament as Scripture*, Philadelphia 1979; *Old Testament Theology in a Canonical Context*, Philadelphia 1985; *Biblical Theology of the Old and New Testaments: Theological Reflection on the Christian Bible*, Minneapolis 1992.

leest het Oude Testament te zeer in het licht van het Nieuwe Testament. Volgens Brueggemann leidt dat ertoe dat een deel van de oudtestamentische teksten niet tot zijn recht komt. Brueggemann leidt uit de diversiteit binnen het Oude Testament juist af dat de joodse samenstellers van de canon tegengestelde stemmen wilden laten klinken en als waardevol beschouwden. Zij hadden er geen moeite mee dat de Schrift op de ene plaats iets beweert dat op een andere plaats juist ontkend wordt, want ze wilden een doorgaand gesprek over God op gang brengen.

Volgens Brueggemann blijkt uit de manier waarop Eichrodt, Von Rad en Childs de theologie van het Oude Testament beschreven dat objectieve beschrijving onmogelijk is. Ze waren er alle drie op uit de kerkelijke verkondiging te dienen. Omdat kerkelijke verkondiging houvast en duidelijkheid wil bieden, waren ze geneigd spanningen in de Schrift te minimaliseren en afwijkende stemmen te marginaliseren. Brueggemann benadrukt dat de vanzelfsprekendheid van de oude benaderingen voorbij is. Nieuwe exegetische benaderingen, zoals de maatschappijkritische en de feministische, hebben aangetoond dat belangeloze interpretatie onmogelijk is. Vooral in het geval van Childs vindt hij het gebrek aan methodische door-denking opvallend, omdat hij zich had kunnen verdiepen in de epistemologische breuk die de opkomst van het postmodernisme met zich meebracht.

Dat ook hijzelf de oudtestamentische theologie niet belangeloos beschrijft, beseft Walter Brueggemann heel goed. Zekere resultaten zijn er niet. Maar dat maakt hem niet moedeloos. Het zet hem ertoe aan een nieuwe benadering te ontwikkelen die oog heeft voor de diversiteit in de Schrift, de veelheid aan exegetische methoden en de uiteenlopende belangen van de interpreterende gemeenschappen, inclusief de joodse. Daarbij neemt retoriek de plaats in van ontologie en geschiedenis:

*I shall insist, as consistently as I can, that the God of the Old Testament theology as such lives in, with, and under the rhetorical enterprise of this text, and nowhere else and in no other way. This rhetorical enterprise operates with ontological assumptions, but these assumptions are open to dispute and revision in the ongoing rhetorical enterprise of Israel.*⁹

Elders in dit nummer van *ACEBT* zal Eep Talstra nader ingaan op het werk van Walter Brueggemann. We kunnen hier volstaan met de opmerking dat zijn *Theology of the Old Testament* veel heeft losgemaakt. Er werd niet alleen op gereageerd in theologische vakliteratuur,¹⁰ er werden goed bezochte bijeenkomsten aan gewijd, tijdens internationale congressen, maar in veel landen ook voor bijvoorbeeld predikanten. Brueggemann nam zelf deel aan een

⁹ *Theology of the Old Testament*, 66 (curs. Brueggemann).

¹⁰ Zie o.a. recentelijk nog T. Meadowcroft, 'Method and Old Testament Theology : Barr, Brueggemann, and Goldingay Considered', *Tyndale Bulletin* 57 (2006), 35-56; J. Dubbink, 'Reality Is Highly Overrated': God in Language and Reality in Brueggemann's *Theology of the Old Testament*', *Communio Viatorum* 51 (2009), 240-249, en C. Balogh (ed.), *Testimony, Dispute, Advocacy: Encountering the Theology of Walter Brueggemann*, Zoetermeer 2014 (de bijdragen [in Engels en Hongaars] van een symposium ter gelegenheid van de Hongaarse vertaling van Brueggemann's *Theology* in Cluj-Napoca in 2012).

groot aantal besprekingen van zijn boek en was daardoor op de hoogte van zowel positieve als negatieve reacties.¹¹

Overzicht

In de nu volgende beredeneerde bibliografie geven we een beknopt overzicht van wat er sinds de verschijning van het boek van Brueggemann gepubliceerd is op het terrein van de theologie van het Oude Testament. Recente overzichten zijn o.a. ook te vinden in B.C. Ollenburger (ed.), *Old Testament Theology: Flowering and Future*, Winona Lake 2004, C. Helmer, 'Biblical Theology: Bridge over Many Waters', *CBR* 3 (2005), 169-196, en in de bijdrage van Julius Steinberg, 'Een korte geschiedenis van de discipline van de theologie van het Oude Testament', in H. Koorevaar, M.-J. Paul, *Theologie van het Oude Testament*, Zoetermeer 2013, 21-49, en in het overzichtsartikel van Jörg Jeremias, 'Hauptprobleme einer Theologie des Alten Testaments'.¹²

'Klassieke' theologieën van het Oude Testament

Theologieën in het genre zoals we dat gewend waren van geleerden als Eichrodt en Von Rad worden, zoals Davies al aangaf, de laatste jaren vooral geproduceerd in confessionele kring.

- Bernard W. Anderson, *Contours of Old Testament Theology*, Minneapolis 1999, benadert de theologie van het Oude Testament vanuit goed reformatorisch perspectief aan de hand van het thema van het verbond met respectievelijk Abraham, Mozes en David.
- John E. Goldingay, *Old Testament Theology, 1: Israel's Gospel; 2: Israel's Faith; 3: Israel's Life*, Downers Grove 2003, 2006, 2009, onderscheidt heel klassiek de godsdienst-historische, de theologische en de ethische/praktisch-theologische benadering.
- Bruce K. Waltke (met Charles Yu), *An Old Testament Theology: An Exegetical, Canonical, and Thematic Approach*, Grand Rapids 2007, onderscheidt negenentwintig gaven van God aan de mens, van de kosmos (Gen. 1) tot de wijsheid van Prediker, en plaatst deze op de lijn van de heilsgeschiedenis, toewerkend naar de gave van zijn zoon Jezus Christus.
- Walter C. Kaiser Jr., *The Promise-Plan of God: A Biblical Theology of the Old and New Testaments*, Grand Rapids 2008, is een ander voorbeeld van de heilshistorische benadering, waarbij alles toewerkt naar de uiteindelijk vervulling in Jezus Christus.

¹¹ Walter Brueggemann, "Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy Revisited", *Catholic Biblical Quarterly* 74 (2012), 28-38. Zie ook het voorwoord van de paperback-editie uit 2005 en de bundel van een aantal essays door Walter Brueggemann, *The Role of Old Testament Theology in Old Testament Interpretation: And Other Essays*, Eugene 2015.

¹² In: Balogh, *Testimony*, 15-33. Zie ook zijn artikel 'Neuere Entwürfe zu einer „Theologie des Alten Testaments“, *Verkündigung und Forschung* 48 (2003), 29-58; ook gepubliceerd in J. Jeremias, *Studien zur Theologie des Alten Testaments*, Tübingen 2015, 15-46.

- John W. Rogerson, *A Theology of the Old Testament: Cultural Memory, Communication, and Being Human*, Minneapolis 2010. Dit boek is van een geheel andere aard dan de meeste hierboven genoemde. Het is Rogerson niet te doen om een reconstructie van het geloof van het oude Israël, maar om de vraag in hoeverre het Oude Testament nog relevant is voor vandaag. Hij doet dat echter niet, zoals de meeste bovengenoemde auteurs, vanuit een conservatief christelijk standpunt. Zijn benadering zou je eerder humanistisch kunnen noemen.
- G. K. Beale, *A New Testament Biblical Theology: The Unfolding of the Old Testament in the New*, Grand Rapids 2011, beschrijft de boodschap van het Oude Testament als een eenheid vanuit het perspectief van het Nieuwe Testament.
- Hendrik Koorevaar, Mart-Jan Paul (red.), *Theologie van het Oude Testament: De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, Boekencentrum 2013. Dit boek wordt in dit nummer van ACEBT besproken door Adri van der Wal.
- Walter Moberly, *Old Testament Theology: Reading the Hebrew Bible as Christian Scripture*, Grand Rapids 2013, onderzoekt vooral in hoeverre het Oude Testament van belang is voor het christelijk geloof en leven vandaag.
- Thomas R. Schreiner, *The King in His Beauty: A Biblical Theology of the Old and New Testaments*, Grand Rapids 2013, geeft een overzicht van de hele Bijbel en onderscheidt daarin drie doorlopende thema's: God als heer, de mens als beeld van God en het land waar geleefd wordt naar Gods gebod.
- Michael B. Shepherd, *The Textual World of the Bible*, New York 2013, is een strikt literaire benadering, waarbij de auteur uitgaat van samenvattende betogen zoals die op een aantal plaatsen worden aangetroffen (bijv. in Deut. 6:20-25; Joz. 24; Ps. 78; Hand. 7 en Hebr. 11). Op basis daarvan trekt hij lijnen door heel de Bijbel, waarbij de nadruk wel ligt op de Hebreeuwse Bijbel. Zoals de omvang van het boek (130 blz.) al doet vermoeden, blijft het bij schetsen.
- Jörg Jeremias, *Theologie des Alten Testaments* (Grundrisse zum Alten Testament. Das Alte Testament Deutsch, Ergänzungsreihe 6), Göttingen 2015. Jeremias wil voortbouwen op de benadering van Gerhard von Rad, die het oudtestamentische spreken over God zoveel mogelijk recht wilde doen door een historisch verantwoorde navertelling. Daarnaast erkent Jeremias echter ook het goed recht van een meer systematische benadering, zoals die van Eichrodt. Veel aandacht besteedt Jeremias aan het onderscheid tussen de verschillende 'Denkformen des Glaubens'. Tegelijkertijd heeft hij oog voor godsdiensthistorische ontwikkelingen en aan de manier waarop verschillende tradities met elkaar verbonden zijn. Dit alles leidt tot een intrigerende nieuwe opzet van deze theologie in drie delen. Voor alle duidelijkheid en vanwege het belang van deze nieuwe studie wordt die hier in zijn geheel weergegeven:

Deel I: De centrale denkvormen van het geloof in het Oude Testament

- A. Psalmen
- B. Wijsheid
- C. Recht en ethiek
- D. Tradities over de oorsprong

1. Vertellingen over de aartsvaders
2. Mozes
3. David

E. Profetie

1. JHWH en Baäl (Elia en Hosea)
2. Recht en gerechtigheid (Jesaja en Micha)
3. Het afgewezen aanbod van heil (Jesaja)
4. Ware en valse profetie (Jeremia en Ezechiël)

Deel II: De grote nieuwe ontwerpen

- A. Deuteronomium
- B. Katastrofe en nieuw begin
 1. Jeremia en Ezechiël
 2. Exodus 32-34: verwerping en verbond
- C. De Deuteronomistische theologie
- D. De Priestertekst
- E. Deuterokesaja

Deel III: De dragende thema's

- A. Gods toorn en zijn goedheid
- B. Zekerheden
 1. Gods verbond met zijn volk
 2. De Sion
 3. De (nieuwe) godsdienst
 4. Gods schepping
 5. Gods woord
- C. Oriëntatie
 1. De Tien Woorden
 2. Het gebed in de Psalmen
- D. Hoop
 1. De redding op de Dag van JHWH
 2. De mens volgens Gods wil
 3. Het koninkrijk van God
 4. De Komende
 5. Het heil voor de volken
 6. Apokalyptiek
 7. De opstanding der doden
- E. Moeilijke vragen
 1. Het lijden van de rechtvaardige (Job)
 2. De vraag naar de zin van het leven (Prediker)

Godsdiensthistorisch

Op het gebied van de godsdiensthistorische benadering zijn er sinds het belangrijke boek van Rainer Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, Göttingen 1992 (zie ook zijn *Geschichte und Theologie: Studien zur Exegese des Alten Testaments und zur*

Religionsgeschichte Israels, Berlin 2003), heel veel belangrijke studies op dit terrein gepubliceerd, maar slechts weinige auteurs wagen zich aan een verbinding met de theologie, laat staan aan een poging tot een omvattend overzicht zoals Albertz dat biedt.

In dit kader kan nog wel verwezen worden naar het boek van Erhard Gerstenberger, *Theologien im Alten Testament: Pluralität und Synkretismus alttestamentlichen Gottesglaubens*, Stuttgart 2001, waarin hij de diversiteit van de verschillende theologische opvattingen binnen het Oude Testament benadrukt en verband legt met de veranderende sociale en culturele omstandigheden.

John H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, Grand Rapids 2006, geeft een goed overzicht van de manier waarop het denken in Israël bepaald werd door zijn *Umwelt* en hij pleit ervoor om de theologie van het Oude Testament daarop te baseren.

Canon

Het thema van de canon en de daarmee samenhangende opvatting dat de theologie het beste vanuit de ons overgeleverde samenhang van de Bijbelboeken beschreven kan worden komt uitgebreid aan de orde in het werk van Brevard Childs, aan wie in dit nummer van *ACEBT* een afzonderlijke bijdrage is gewijd. In dit kader kan nog verwezen worden naar de volgende boeken:

- Bruce C. Birch, Walter Brueggemann, Terence E. Fretheim, David Petersen (eds.), *A Theological Introduction to the Old Testament*, 2nd ed., Nashville 2005.
- sRolf Rendtorff, *The Canonical Hebrew Bible: A Theology of the Old Testament*, Leiden 2005.

Feministische, interculturele en postkoloniale benadering

Sinds de publicaties van Phyllis Trible, *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*, Philadelphia 1984, en *God and the Rhetoric of Sexuality*, Philadelphia 1978, is er heel veel gepubliceerd vanuit de feministische benadering. Enkele titels:

- Tikva Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible: A New Interpretation of Their Stories*, New York 2002.
- Gale A. Yee, *Poor Banished Children of Eve: Woman as Evil in the Hebrew Bible*, Minneapolis 2003.
- Alice Ogden Bellis, *Helpmates, Harlots, and Heroes: Women's Stories in the Hebrew Bible*, 2nd ed., Louisville 2007.

In toenemende mate is er aandacht, zoals aangegeven door Perdue, voor de niet-westerse benadering van Bijbelteksten. Vaak worden ze ook gecombineerd met de feministische benadering. Enkele titels:

- Musa W. Dube, *Postcolonial Feminist Interpretation of the Bible*, St. Louis 2000.
- Gerald O. West, Musa W. Dube (eds.), *The Bible in Africa: Transactions, Trajectories, and Trends*, Leiden 2000.
- R. S. Sugirtharajah, *The Bible and the Third World: Precolonial, Colonial and Postcolonial Encounters*, Cambridge, 2001.
- R. S. Sugirtharajah, *Postcolonial Criticism and Biblical Interpretation*, Oxford 2002.
- R. S. Sugirtharajah, *Postcolonial Reconfigurations: An Alternative Way of Reading the Bible and Doing Theology*, St. Louis 2003.
- R. S. Sugirtharajah, *The Bible and Empire: Postcolonial Explorations*, Cambridge 2005.
- Randall C. Bailey (ed.), *Yet with a Steady Beat: Contemporary U.S. Afrocentric Biblical Interpretation*, Atlanta 2003.
- Kwok Pui-lan, *Postcolonial Imagination and Feminist Theology*, Louisville 2005.
- Hans de Wit, Gerald O. West (eds.), *African and European Readers of the Bible in Dialogue: In Quest of a Shared Meaning*, Leiden 2008.

Joodse benadering

Brueggemann gaat in zijn theologie uitgebreid in discussie met Jon D. Levenson. Deze is een exponent van de Joodse benadering die – anders dan de rabbijnse manier van lezen en toepassen – meer aansluit bij de moderne wetenschappelijke discussies, maar daarin dan vaak wel een heel ander geluid laat horen. De toon werd gezet in Levensons artikel ‘Why Jews Are Not Interested in Biblical Theology’ (in: *The Hebrew Bible, the Old Testament and Historical Criticism: Jews and Christians in Biblical Studies*, Louisville 1993, 33–61), waarin hij zich afzet tegen de protestantse toe-eigening. Zie verder ook (met uiteenlopende opvattingen):

- Marc Zvi Brettler, ‘Biblical History and Jewish Biblical Theology’, *Journal of Religion* 77 (1997), 563-583.
- Michael Fishbane, *The Exegetical Imagination: On Jewish Thought and Theology*, Cambridge 1998.
- Michael Fishbane, *Biblical Myth and Rabbinic Mythmaking*, Oxford 2003.
- James L. Kugel, *The God of Old: Inside the Lost World of the Bible*, New York 2003.
- Ziony Zevit, ‘Jewish Biblical Theology: Whence? Why? And Whither?’, *HUCA* 76 (2005), 289-340.
- Gershom M. H. Ratheiser, *Mitzvoth Ethics and the Jewish Bible: The End of Old Testament Theology*, New York 2007.
- Marvin A. Sweeney, *Reading the Hebrew Bible after the Shoah: Engaging Holocaust Theology*, Minneapolis 2008.
- Benjamin D. Sommer, ‘Dialogical Biblical Theology: A Jewish Approach to Reading Scripture Theologically’, in: L.G. Perdue a.o. (eds), *Biblical Theology: Introducing the Conversation*, Nashville 2009, 1–53.

- Isaac Kalimi (ed.), *Jewish Bible Theology: Perspectives and Case Studies*, Winona Lake 2012.

Thematische benadering

Aan het schrijven van artikelen en boeken over bijbels-theologische thema's of over afzonderlijke Bijbelboeken is geen eind. Daarom volstaan we hier met een subjectief lijstje:

- Karel A. Deurloo, *Exodus en Exil*, Kleine Bijbelse Theologie I, Kampen 2003.
- Karel A. Deurloo, E. van den Berg, P. van Midden, *Koning en Tempel*, KBT II, Kampen 2004.
- Karel A. Deurloo, *Onze Lieve Vrouwe baart een zoon*, KBT III, Kampen 2006.
- Karel A. Deurloo, *Schepping van Paulus tot Genesis*, KBT IV, Kampen 2008.
- Terence E. Fretheim, *God and World in the Old Testament: A Relational Theology of Creation*, Nashville 2005.
- Walter Brueggemann, *The Theology of the Book of Jeremiah*, Cambridge 2006.
- Scott J. Hafemann, Paul R. House (eds), *Central Themes in Biblical Theology: Mapping Unity in Diversity*, Grand Rapids 2007.
- Carleen R. Mandolino, *Daughter Zion Talks Back to the Prophets: A Dialogic Theology of the Book of Lamentation*, Atlanta 2007.
- Dick Boer, *Erlösung aus der Sklaverei. Versuch einer biblischen Theologie im Dienst der Befreiung*, Münster 2008 (Nederlandse vertaling door de auteur: *Verlossing uit de slavernij. Bijbelse theologie in dienst van bevrijding*, Vugt 2009).
- J.G. McConville, *God and Earthly Power: An Old Testament Political Theology*, New York 2008.
- Robin Routledge, *Old Testament Theology: A Thematic Approach*, Downer's Grove 2008.
- R.W.L. Moberly, *The Theology of the Book of Genesis*, Cambridge 2009.
- Frank Crüsemann, *Das Alte Testament als Wahrheitsraum des Neuen: Die neue Sicht der christlichen Bibel*, Gütersloh 2011.
- Reinhard Feldmeier, Hermann Spieckermann, *God of the Living: A Biblical Theology*, Waco 2011.
- Klaas Spronk, Archibald van Wieringen (red.), *De Bijbel theologisch: Hoofddlijnen en thema's*, Zoetermeer 2011.
- Heinrich Assel, Stefan Beyerle, Christfried Böttrich, Christfried (eds), *Beyond Biblical Theologies*, Tübingen 2012.
- John Barton, *The Theology of the Book of Amos*, Cambridge 2012.
- John E. Goldingay, *The Theology of the Book of Isaiah*, Downers Grove 2014.
- G. Labooy, 'Theologie van het Oude Testament en historisch denken', *Kerk en Theologie* 65 (2014), 249-272; 'Geschiedwetenschap toegepast op het Oude Testament (deel 2)', *Kerk en Theologie* 66 (2015), 209-227.

Speciale vermelding verdient hier ook de doorgaande reeks van het sinds 1986 verschijnende *Jahrbuch für Biblische Theologie*, waarin vanuit interdisciplinair perspectief steeds een nieuw

thema wordt behandeld: 1 (1986) Einheit und Vielfalt Biblischer Theologie, 2 (1987) Der eine Gott der beiden Testamente, 3 (1988) Zum Problem des biblischen Kanons, 4 (1989) 'Gesetz' als Thema Biblischer Theologie, 5 (1990) Schöpfung und Neuschöpfung, 6 (1991) Altes Testament und christlicher Glaube, 7 (1992) Volk Gottes, Gemeinde und Gesellschaft, 8 (1993) Der Messias, 9 (1994) Sünde und Gericht, 10 (1995) Religionsgeschichte Israels oder Theologie des Alten Testaments, 11 (1996) Glaube und Öffentlichkeit, 12 (1997) Biblische Hermeneutik, 13 (1998) Die Macht der Bilder, 14 (1999) Prophetie und Charisma, 15 (2000) Menschenwürde, 16 (2002) Klage, 17 (2002) Gottes Kinder, 18 (2003) Das Fest: Jenseits des Alltags, 19 (2004) Leben trotz Tod, 20 (2005), 21 (2006) Gott und Geld, Der Himmel, 22 (2007), Die Macht der Erinnerung, 23 (2008) Heiliges Land, 24 (2009) Heiliger Geist, 25 (2010) Wie biblisch ist die Theologie?, 26 (2011) Das Böse, 27 (2012) Geben und Nehmen, 28 (2013) Zeit, 29 (2014) Liebe.